

महाराष्ट्रातील जिल्हा सार्वजनिक ग्रंथालयांचे सामाजिक व शैक्षणिक योगदान

तृप्ती सुभाष अंब्रे

पीएच.डी. संशोधक विद्यार्थी
टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे

डॉ. बी.एम.पानगे

जयकर ग्रंथालय,
सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे - ०७

ग्रंथालय हे ज्ञानाचा वारसा एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे सुपूर्द करण्याचे हे एक महत्त्वाचे साधन आहे. आवश्यक असे ग्रंथ आणि माहिती ग्रंथालयात संग्रहित केली जाते आणि ती ग्रंथालयाद्वारे उपलब्ध करून दिली जाते. मराठी विश्वकोशानुसार “ग्रंथालय म्हणजे ग्रंथ संग्रहाचे स्थान जेथे वाचनसाहित्य उपयोगासाठी ठेवले जाते. ग्रंथालय ही प्राचीन सामाजिक संस्था असून तिला मोठा इतिहास आहे आणि तो मानवी संस्कृतीशी समांतर आहे.” ग्रंथ, वाचक आणि ग्रंथालयीन कर्मचारी हे ग्रंथालयाचे तीन मुख्य घटक आहेत. एका अर्थाने ग्रंथालय म्हणजे ग्रंथांचे घर होय. या ठिकाणी सर्व ग्रंथ एकत्रित ठेवले जातात आणि वाचकांना उपलब्ध करून दिले जातात. या सामाजिक संस्थेमुळे ज्ञानात्मक सांस्कृतिक वारसा जपला जातो.

विविध विषयांची जुळणी आणि नवनवीन माहिती व ज्ञान वाचकांना पुरविणे, त्यांच्या ज्ञानात्मक जिज्ञासेचे क्षमन करणे, त्यांच्या विचारांच्या कक्षा व्यापक बनविणे, वाचकांना पुस्तकांच्या वाचनातून मनोरंजन करण्यासाठी मदत करणे, तसेच आत्मिक विकासाकरिता आध्यात्मिक, धार्मिक, वैज्ञानिक ग्रंथ व माहिती उपलब्ध करून देणे हे ग्रंथालयांचे उद्दिष्ट असते. त्यामुळे ग्रंथालय म्हणजे एक वास्तू नसून सर्वज्ञान, विज्ञान, धर्म, विचार, पंथ, कल्पना, इतिहास यांची जोपासना करणारी व मानवी सहसंबंधांचे दृढीकरण करणारी एक महत्त्वाची सांस्कृतिक विकास साधणारी सामाजिक संस्था आहे.

सार्वजनिक ग्रंथालय म्हणजे, जी ग्रंथालये जनतेसाठी जनतेकडूनच चालविली जातात, अशी ग्रंथालये होत. ही ग्रंथालये सर्व प्रकारच्या वाचकांसाठी खुली असतात. या प्रकारच्या ग्रंथालयांमध्ये कोणताही भेदभाव केला जात नाही. सार्वजनिक ग्रंथालये ही विनामूल्य सेवा देत असतात.

इफ्ला-युनेस्कोच्या सार्वजनिक ग्रंथालयाच्या जाहीरनाम्यानुसार सार्वजनिक ग्रंथालयांना ज्ञानाचे स्थानिक प्रवेशद्वार संबोधले आहे आणि व्यक्ती आणि सामाजिक गटांचा सांस्कृतिक विकास घडविण्याचे मूलभूत-पायाभूत साधन मानले आहे.

सार्वजनिक ग्रंथालय हे एक शैक्षणिक केंद्र मानले जाते. म्हणूनच ही ग्रंथालय औपचारिक, अनौपचारिक, प्रौढ व निरंतर अशा सर्व प्रकारच्या शिक्षणाला व संशोधनाला आधारभूत ठरतात. सार्वजनिक ग्रंथालये समाजासाठी काही विस्तारित

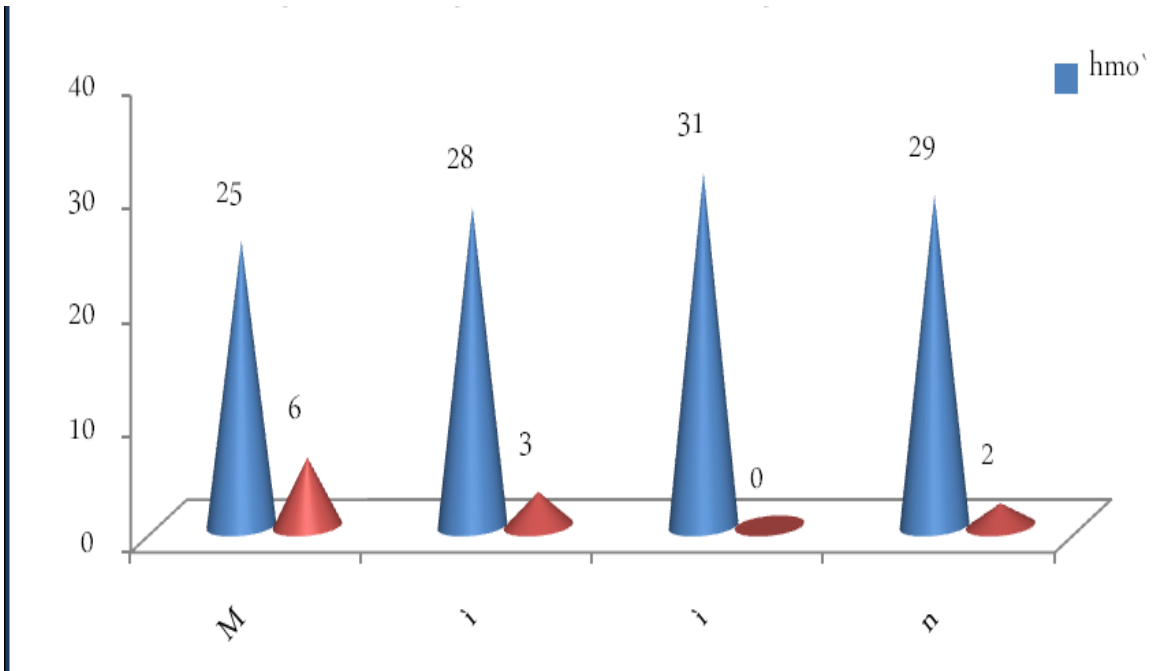
कार्यक्रम राबवितात. त्यामुळे समाजातील अनेक घटक एकत्र येतात आणि विचारांची देवघेव होते.

जनतेसाठी व्याख्याने, चर्चासत्रे, कार्यशाळा, ग्रंथप्रदर्शने व साहित्य संमेलन यांचे आयोजन करून सार्वजनिक ग्रंथालय समाजाचे सांस्कृतिक वैभव वाढवतात. बदलत्या संस्कृतीचे प्रतिबिंब वाचनपित्यातून दिसत असते. अशा साहित्याचे शतकानुशतके जतन करून तो ठेवा पुढच्या पिढ्यांकडे सोपविल्याचे काम ही ग्रंथालये करत असतात.

महाराष्ट्रामध्ये सार्वजनिक ग्रंथालयांची दीर्घ परंपरा आहे. जिल्हा 'अ' वर्ग ग्रंथालयात एकूण ३५ जिल्हा ग्रंथालये होती त्यापैकी ३१ ग्रंथालयाकडून प्रश्नावली भरून परत आली. प्रतिसाद ८८.५७% मिळाला. त्याच्या माध्यमातून वाचकांना माहिती व अन्य सेवा देण्याचे कार्य सुरू आहे. या सद्यस्थितीचा आढावा पुढीलप्रमाणे

सामाजिक-सांस्कृतिक विकास उपक्रम

उपक्रम	होय	शेकडा प्रमाण	नाही	शेकडा प्रमाण
चर्चासत्र/परिसंवाद	२५	८०.६५%	०६	१९.३५%
व्याख्यानमाला	२८	९०.३२%	०३	९.६८%
व्याख्याने	३१	१००%	००	००%
पुस्तक प्रदर्शन अंक प्रदर्शन	२९	९३.५५%	०२	६.४५%

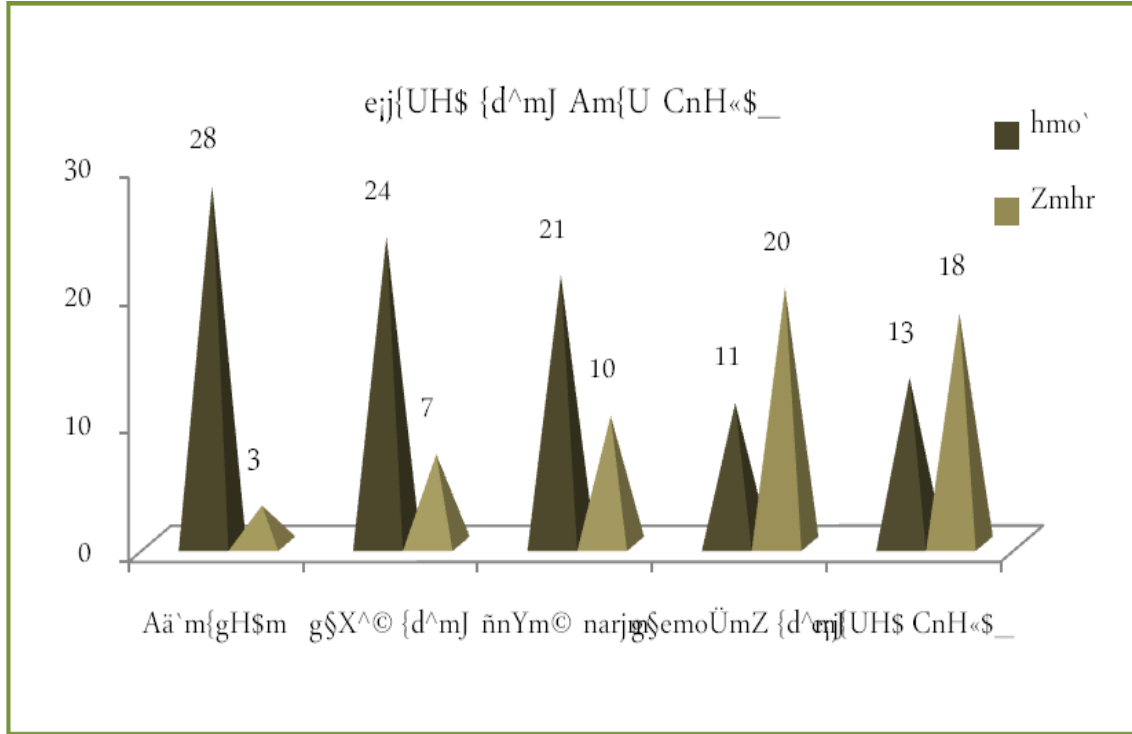
सामाजिक, सांस्कृतिक माहितीचे विश्लेषण केले असता असे दिसून येते की, सदर संशोधनासाठी निवडलेल्या एकूण ग्रंथालयांपैकी २५ (८०.६५%) ग्रंथालयात विविध सामाजिक, शैक्षणिक, साहित्यिक विषयांवर चर्चासत्रे/परिसंवाद यांचे आयोजन केले जाते तर उर्वरित ६ (१९.३५%) ग्रंथालयांमध्ये चर्चासत्रे/परिसंवादांचे आयोजन केले जात नाही. व्याख्यानमालांचे आयोजन २८ (९०.३२%) ग्रंथालयात केले जाते. तर ०३ (९.६८%) ग्रंथालयांमध्ये व्याख्यानमालांचे आयोजन केले जात नाही. ग्रंथसप्ताह, जंयती, पुण्यतिथी, वर्धापनदिन व अन्य नैमित्तिक कारणांनी एकूण ३१ ग्रंथालयांपैकी सर्व ३१ ग्रंथालयांमध्ये व्याख्यानांचे आयोजन केले जाते. पुस्तक प्रदर्शनाचा उपक्रम २९ (९३.५५%) ग्रंथालयात राबविला जातो तर २ (६.४५%) ग्रंथालयात पुस्तक प्रदर्शन उपक्रम राबविला जात नाही. या विश्लेषणावरून असे दिसून येते की, सदर संशोधनासाठी निवडलेल्या ग्रंथालयांमध्ये विविध शैक्षणिक, सामाजिक व सांस्कृतिक उपक्रमांचे आयोजन केले जाते.

दादर येथील मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालयाद्वारे दरवर्षी ८ व्याख्यानमालांचे आयोजन केले जाते. तसेच विशेष उल्लेखनीय म्हणजे या ग्रंथसंग्रहालयामार्फत अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन (इ.स. १९९९) चे आयोजन करण्यात आले. तर ठाणे जिल्हा मराठी ग्रंथालयामार्फत १९६० व २०१० मध्ये दोनवेळा अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे यशस्वी आयोजन करण्यात आले. शैक्षणिक, सामाजिक व सांस्कृतिक विषयांवर विचारमंथन व्हावे तसेच समाजात वाचनसंस्कृती निर्माण व्हावी ही या ग्रंथालय व्यवस्थापनाची भूमिका यामागे कार्यरत असल्याचे जाणवते. तसेच सार्वजनिक ग्रंथालयांच्या या उपक्रमास स्थानिक सभासदांकडून उत्स्फूर्त प्रतिसाद मिळत असल्याने हे शक्य होते. नाशिक येथील ग्रंथसंग्रहालयाद्वारे सर्वाधिक वेळा ग्रंथप्रदर्शन कार्यक्रमाचे आयोजन केल्याचे आढळून आले. नाशिक येथील सार्वजनिक ग्रंथालयाकडे स्वतःच्या मालकीचा प्रदर्शन हॉल उपलब्ध असल्यामुळे या उपक्रमाचे सर्वाधिक वेळा आयोजन शक्य झालेले दिसते.

शैक्षणिक विभाग आणि उपक्रम

	होय	प्रमाण	नाही	प्रमाण
अभ्यासिका	३१	१००.००%	००	०.०%
संदर्भ विभाग	२४	७७.४२%	०७	२२.५८%
स्पर्धा परीक्षा	२१	६७.७४%	१०	३२.२६%

संशोधन विभाग	११	३५.४८%	२०	६४.५२%
शैक्षणिक उपक्रम	१३	४१.९४%	१८	५८.०६%

सार्वजनिक ग्रंथालये देत असलेल्या शैक्षणिक सुविधांच्या माहितीचे विश्लेषण केले असता असे आढळून आले की, संशोधनासाठी निवडलेल्या सर्व ग्रंथालयांत अभ्यासिकाची सुविधा उपलब्ध आहे. तर २४ (७७.४२%) ग्रंथालयांत संदर्भ विभाग कार्यरत आहे तर ७ (२२.५८%) ग्रंथालयात संदर्भ विभाग कार्यरत नाही. २१ (६७.७४%) ग्रंथालयांमध्ये स्पर्धा परीक्षा विभाग कार्यरत आहे तर १० (३२.२६%) ग्रंथालयांत स्पर्धा परीक्षा विभाग कार्यरत नाही. एकूण ग्रंथालयांपैकी ११ (३५.४८%) ग्रंथालयांत संशोधन विभाग कार्यरत असून उर्वरित २० (६४.५२%) ग्रंथालयांमध्ये संशोधन विभाग अस्तित्वात नाही. तसेच एकूण ग्रंथालयांपैकी १३ (४१.९४%) ग्रंथालयांत शैक्षणिक उपक्रम राबविले जातात तर १८ (५८.०६%) ग्रंथालयांमध्ये शैक्षणिक उपक्रम राबविले जात नाहीत.

या विश्लेषणावरून असे दिसून येते की, संशोधनासाठी निवडलेल्या एकूण ३१ ग्रंथालयांपैकी निम्म्याहून अधिक ग्रंथालयांमध्ये अभ्यासिका, संदर्भ विभाग व स्पर्धा परीक्षा विभाग या सुविधा उपलब्ध आहेत, तर निम्म्याहून कमी ग्रंथालयांमध्ये संशोधन विभाग व शैक्षणिक उपक्रम या सुविधा उपलब्ध आहेत. एल.टी.सी., बी.लिब, एम्.लिब.,

मराठी लघुलेखन वर्ग इ. अभ्यासक्रमविषयक वर्ग घेतले जातात. मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयातील संशोधन विभागाद्वारे ३० संशोधन ग्रंथ प्रकाशन करण्यात आले आहे. या ग्रंथालयाने सूची निर्मिती संदर्भातही महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. उच्च शिक्षणाची केंद्रे आणि स्पर्धा परीक्षा मार्गदर्शन केंद्रे विविध जिल्ह्यांच्या ठिकाणी कार्यरत आहेत. आजूबाजूच्या गावांतील आणि तालुक्यांतील अभ्यासू विद्यार्थी आणि संशोधक जिल्ह्याच्या पातळीवर एकत्र येऊन अभ्यास करीत असल्यामुळे आणि त्यांना जिल्हा ग्रंथालयाच्या माध्यमातून शांततापूर्ण वातावरण, आवश्यक वाचनसाहित्य, वीज, पंखा, फर्निचर इ. आधुनिक सुविधा अल्पदरात उपलब्ध होत असल्यामुळे जिल्हा ग्रंथालयातील अभ्यासिकांमधील सर्वसामान्य अभ्यासकांची संख्या वाढत आहे. बदलत जाणाऱ्या वाचकमागणीनुसार सर्व जिल्हा ग्रंथालयांमध्ये अभ्यासिकेची सुविधा व्यवस्थापनाने उपलब्ध करून दिलेली आहे ही बाब प्रशंसनीय आहे.

विविध संशोधक आणि जिज्ञासूसाठी अभ्यासपूर्ण माहिती उपलब्ध होण्यासाठी २४ जिल्हा ग्रंथालयांमध्ये संदर्भ विभाग कार्यरत आहेत. मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाला मराठी साहित्य संशोधनाची ज्ञानपंढरी संबोधले जाते. तसेच सोलापूर येथील श्री. हिराचंद नेमचंद वाचनालयामध्ये कायदेविषयक व संगीतविषयक विशेष संदर्भ विभाग कार्यरत आहे. ग्रंथालय व्यवस्थापनाला याचे श्रेय दिले पाहिजे.

केंद्रीय लोकसेवा आयोग, महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग, स्थानिक स्वराज्य संस्था, बँका, इ. विविध शैक्षणिक संस्थांमधील नोकरभरतीसाठी स्पर्धा परीक्षांचे आयोजन केले जाते. त्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर विद्यार्थी या परीक्षांमार्फत नोकरी मिळवून भविष्य घडविण्याच्या ध्येयाने प्रेरित झालेले दिसून येतात. त्यामुळे जिल्हा ग्रंथालयामध्ये स्पर्धा परीक्षा विभाग कार्यरत आहे. त्यांना वाढता प्रतिसाद मिळत आहे. स्पर्धा परीक्षेसाठी विविध पुस्तकांची, मार्गदर्शक ग्रंथांची आवश्यकता भासते. राज्य, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील चालू घडामोडी व दैनंदिन घटना यासाठी विविध विषयनिहाय नियतकालिके व वृत्तपत्रे अभ्यासणे आवश्यक ठरते. सर्वसामान्य गरीब विद्यार्थ्यांना हा खर्च परवडत नाही. त्यामुळे जिल्हा ग्रंथालयातील स्पर्धा परीक्षा विभागामुळे अभ्यासू विद्यार्थ्यांना जिल्हा ग्रंथालय उपयुक्त ठरू लागलेली आहेत. जिल्हा ग्रंथालयाचे व्यवस्थापनही या दृष्टीने दक्ष आहेत. अकोला जिल्हा ग्रंथालयाकडून स्पर्धा परीक्षा विद्यार्थ्यांना निःशुल्क सेवा दिली जाते. तेथील पन्नासहून अधिक विद्यार्थी स्पर्धा परीक्षा उत्तीर्ण झाल्याचे आढळून येते तर धुळे येथील धोंडो शामराव गरूड सार्वजनिक वाचनालयामधील २४० विद्यार्थ्यांनी स्पर्धा परीक्षांमध्ये यश मिळविलेले असल्याचे आढळून येते. पुणे येथील सार्वजनिक ग्रंथालयाचा स्पर्धा परीक्षा विभागही प्रभावशाली रीतीने कार्यरत आहे. पुणे शहर विविध स्पर्धा परीक्षांचे महाराष्ट्रातील मुख्य केंद्र बनलेले आहे. विविध प्रदेशांमधून येथे गोरगरीब मुले स्पर्धा परीक्षांचा अभ्यास करण्यासाठी येतात. पुण्याच्या मध्यवर्ती स्थानी पुणे जिल्हा ग्रंथालय स्पर्धा

परीक्षा विभाग व त्यासाठी विशेष अभ्यासिकेची स्वतंत्र सोय असल्याने हा विभाग उत्तमपणे काम करीत आहे.

संशोधनाच्या प्रक्रियेला गती देण्यासाठी ११ जिल्हा ग्रंथालयांमार्फत संशोधन विभाग कार्यरत आहे. मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयामध्ये दाते सूची मंडळ व संशोधन मंडळ कार्यरत असून त्याद्वारे ३० अभ्यासपूर्ण ग्रंथांचे प्रकाशन या ग्रंथालयाच्या प्रकाशन विभागातर्फे करण्यात आले. अभ्यासकांची चिकाटी आणि ग्रंथालय व्यवस्थापनाचे प्रोत्साहन यामागचे कारण आहे.

शैक्षणिक उपक्रमांतर्गत १३ ग्रंथालयांचा सहभाग आढळून आला. ठाणे येथील सार्वजनिक मराठी ग्रंथालयाद्वारे ४० वर्षे ग्रंथपाल या अल्पकालीन प्रशिक्षण वर्गाचे आयोजन केले जाते. तर नाशिक येथील सार्वजनिक वाचनालयाद्वारे य.च.म.मुक्त विद्यापीठाशी संलग्न बी.लिब. व एम.लिब.या अभ्यासक्रम प्रशिक्षण वर्गाचे आयोजन केले जाते. अमरावती येथील नगर वाचनालयाने अमरावती विद्यापीठाशी संलग्न बी.लिब. अभ्यासक्रमाचे आयोजन केल्याचे आढळते.

विद्यापीठांची प्रादेशिक समीपता, वर्ग खोल्या आणि तज्ज्ञ मार्गदर्शकांची उपलब्धता, इच्छुकांची मागणी आणि ग्रंथालय व्यवस्थापनाची शैक्षणिक सामाजिक तळमळ यामुळे हे विभाग कार्यरत असल्याचे जाणवते.

सारांश

महाराष्ट्रामध्ये सार्वजनिक ग्रंथालयांची प्रदीर्घ परंपरा आहे. बदलत्या काळानुसार समाजाच्या सामाजिक, शैक्षणिक विकासासाठी ही ग्रंथालये महत्वपूर्ण योगदान देतात. अल्प वेतन व अपुऱ्या सुविधा असून देखील सार्वजनिक ग्रंथालयाचे कर्मचारी सामाजिक जाणीवेच्या भावनेने वाचकांना ग्रंथालयीन सेवा देतात. साहित्य संशोधन, वाचन संस्कृतीचा विकास, व्याख्यानमाला व प्रबोधनात्मक उपक्रम या माध्यमातून या ग्रंथालयांनी समाजहित साधले आहे. अल्प मूल्यात वाचकांना सेवा मिळाल्यामुळे गोरगरीब जनतेसाठी ही ग्रंथालये 'जनतेची विद्यापीठे' आणि 'निरंतर शिक्षणाची केंद्रे' बनली आहेत. बदलत्या काळानुसार अनेक समस्या निर्माण होत आहेत. त्या सोडविण्यासाठी ज्ञानप्रेमी समाजबांधवांनी सार्वजनिक ग्रंथालयांना सहकार्य करावे.

संदर्भसूची :

१. पौडवाल, सुषमा व सावे, वसंत (२०१४) सार्वजनिक ग्रंथालये : प्रगती आणि वस्तुस्थिती. पुणे : माधवी प्रकाशन.
२. महाजन, शां. गं. (२०११) महाराष्ट्रातील सार्वजनिक ग्रंथालयांचे व्यवस्थापन. पुणे : पुणे विद्यार्थीगृह प्रकाशन.
३. नरगुंदे, रेवती (२०१३) ग्रंथालये आणि सामाजिक विकास. पुणे : युनिव्हर्सल प्रकाशन.
४. पाटील, रवींद्र (२०१४) महाराष्ट्रातील शतायू अक्षरदालने. सांगली : नाग-नालंदा प्रकाशन.

५. पाटील, सी. श्री. (२००५). विश्व महाराष्ट्रातील सार्वजनिक ग्रंथालयांचे. सिंधुदुर्ग : स्नेहल एजन्सीज
६. बर्वे, प्रकाश आणि महाले, संजीवनी (२०१२) संशोधनातील विविध टप्प्यांत ग्रंथालयाचे उपयोजन. ज्ञानगंगोत्री, डिसें-मे
७. नातु, श्रीराम (१९८४) सर्वांसाठी ग्रंथालये. पुणे, मोदीखाना.
८. घुगे, प्रभाकरराव (२०१०) समाजाच्या विकासात शिक्षण आणि सार्वजनिक ग्रंथालयाचे योगदान. ग्रंथपरिवार
९. जोशी, लक्ष्मणशास्त्री. मराठी विश्वकोश, खंड ५. मुंबई : महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ
१०. Mahajan S.G. (1984) History of Public Library Movement in Maharashtra Pune : Shubhada Saraswat